

слов'янин // Археологія. – Т. VII. – 1952. – С. 34.

7. Бромлей Ю.В., Кашуба М.С. Историко-этнографической характеристике современной семьи у народов Югославии // СЭ. – 1981. – № 1. – С. 27-28.

8. Вишневецкий А.Г. Число детей в семье в исторической перспективе // Всесоюз. симпозиум по демограф. проб. семьи. – Ереван, 1975 – Вып. III. – С. 32.

9. Вишневецкий А.Г. Воспроизводство населения и общество. – М., 1982. – 287 с.

10. Красильников К.И. Гончарная мастерская салтовомаяцкой культуры // СА. – 1976. – № 3. – С. 267-277.

11. Красильников К.И. Новые данные о гончарном производстве в салтовское время на Северском Донце // КСИА. – 1980. – Вып. 160. – С. 60-69.

12. Красильников К.И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья // СА. – 1981. – № 4. – С. 110-125.

13. Красильников К.И. О некоторых вопросах погребального обряда праболгар среднедонечья // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. – Казань, 1990. – С. 35.

14. Красильников К.И. Новые данные об этническом составе населения Степного Подонцовья // Степи Европы в эпоху средневековья: Тр. По археологии. – Т. 2. – Донецк, 2001. – С. 303-322.

15. Красильников Л.И. Конструктивные признаки жилых построек и их типология на поселениях степного Среднедонечья VIII – нач. X вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т.2. – Донецк, 2001. – С. 323 – 332; Её же. Будівлі салтово-маяцької культури степового Наддніпров'я // Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 7-10.

16. Кузнецов В.А. Алания в X – XIII вв. – Орджоникидзе, 1971. – 114 с.

17. Массон В.М. Экономический и социальный строй древних обществ. – Л., 1976. – С. 119.

18. Москаленко А.Н. Славяне на Дону. Боршевская культура. – Воронеж, 1981. – 97 с.

19. Петрухин В.Я. Славянские данники хазар. К истории Восточной Европы в IX веке // Древности эпохи средневековья Евразийской лесостепи. – Воронеж, 2008. – С. 52-53.

20. Плетнёва С.А., Красильников К.И. Гончарные мастерские Маяцкого комплекса // Маяцкий археологический комплекс. – М., 1990. – С. 92-139.

21. Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Археология СССР в 20 томах. – М., 1982. – 244 с.

22. Смирнова Я.С. Формы семьи у народов Северного Кавказа в XIX – нач. XX вв. // СЭ. – 1981. – № 1. – С. 78-83.

23. Черныш Е.К. Энеолит правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. Археология СССР в 20 томах. – М., 1982. – 234 с.

24. Щапов Я.И. Большая и малая семья на Руси в VIII – XIII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств. – К., 1972. – 185 с.

Красильникова Л.И., Красильников К.И. Сім'я праболгарів у сільській общині салтівської культури IX – X ст.

Праболгари у IX – X ст. знаходилися у стані осілості. Дані про реконструкції сім'ї сільських общин отримані в результаті розкопок селищ, на яких розкрито 120 будівель, з них – 54 житла різної конструкції та площі. За розмірами жител, інтер'єру, еколого-побутовими нормами, іншими свідченнями визначається склад сім'ї у межах 6-9 осіб.

«Економічний» потенціал сімей, їхній статут в общині вивчені за комплексами господарчо-побутового, промислового призначення. За ними визначені особисті та колективні господарчі структури в системах закритих комплексів, дворів, подвір'їв, комор, гончарних майстерень.

Ключові слова: житла, сім'я, господарчі комплекси, сільська община.

Krasilnikova L.I., Krasilnikov K.I. The Family of Proto Bulgarians in Rural Communities of Saltov Culture in the IX – X centuries

Proto Bulgarians in the IX – X lived in settlements. The data about reconstruction of the family in rural communities was gained from excavations of the settlements where 120 buildings were discovered, 54 of them – dwellings of various design and area. By size, interior, environmental and utility standards, and other evidences the structure of the family was distinguished within the limits of 6-9 people.

«Economic» potential of families, their status in the community were learned by the complexes of economic and household, craft purpose. According to them the individual and collective economic structures in the systems of closed complexes, farms, backyards, warehouses, potteries were distinguished.

Key words: dwelling, family, economic complex, rural community.

05.03.2012 г.

УДК 903.2

В.М. Скороход

ДО ПИТАННЯ ПРО КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТЛА СЕРЕДИНИ X СТ. НА ПОСАДІ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті подаються нові археологічні дослідження на посаді Виповзівського археологічного комплексу у 2011 р. На основі аналізу решток давньоруського житла середини X ст. зі збереженими дерев'яними конструкціями запропонована його реконструкція.

Ключові слова: Виповзів, городище, посад, житло.

Виповзівський археологічний комплекс розташований між селами Виповзів і Лутава Козелецького району Чернігівської області, за 800 м від південної околиці с. Лутава, на південно-західній околиці с. Виповзів. Комплекс займає вузький мис, що на 600 м врізається у східному напрямку в заплаву р. Десна і омивається з південного боку р. Кримка (права притока Десни). На стрілці мису знаходилося невелике городище, розмірами 70 x 90 м. На захід від городища розташований посад, що займає решту мису, до самого його початку (площею близько 15 га) [3, 70-72; 4, 3-7].

У сезоні 2011 р. вибір ділянки робіт на посаді зумовили 2 грабіжницькі шурфи, виявлені восени 2010 р. за 160 м західніше городища, ближче до південного схилу тераси [4, 34]. В шурфах простежувалися залишки горілої деревини від конструкцій споруди, тому тут був розбитий розкоп № 3 площею 60 м². Потужність культурного шару у цій частині посаду сягає 0,6-0,7 м. У розкопі досліджено 4 житла, 3 господарські споруди та 3 ями, що датуються кінцем IX – серединою X ст. (Рис. 3).

Унікальним об'єктом під час досліджень стала споруда № 1, що являла житло-напівземлянку зі

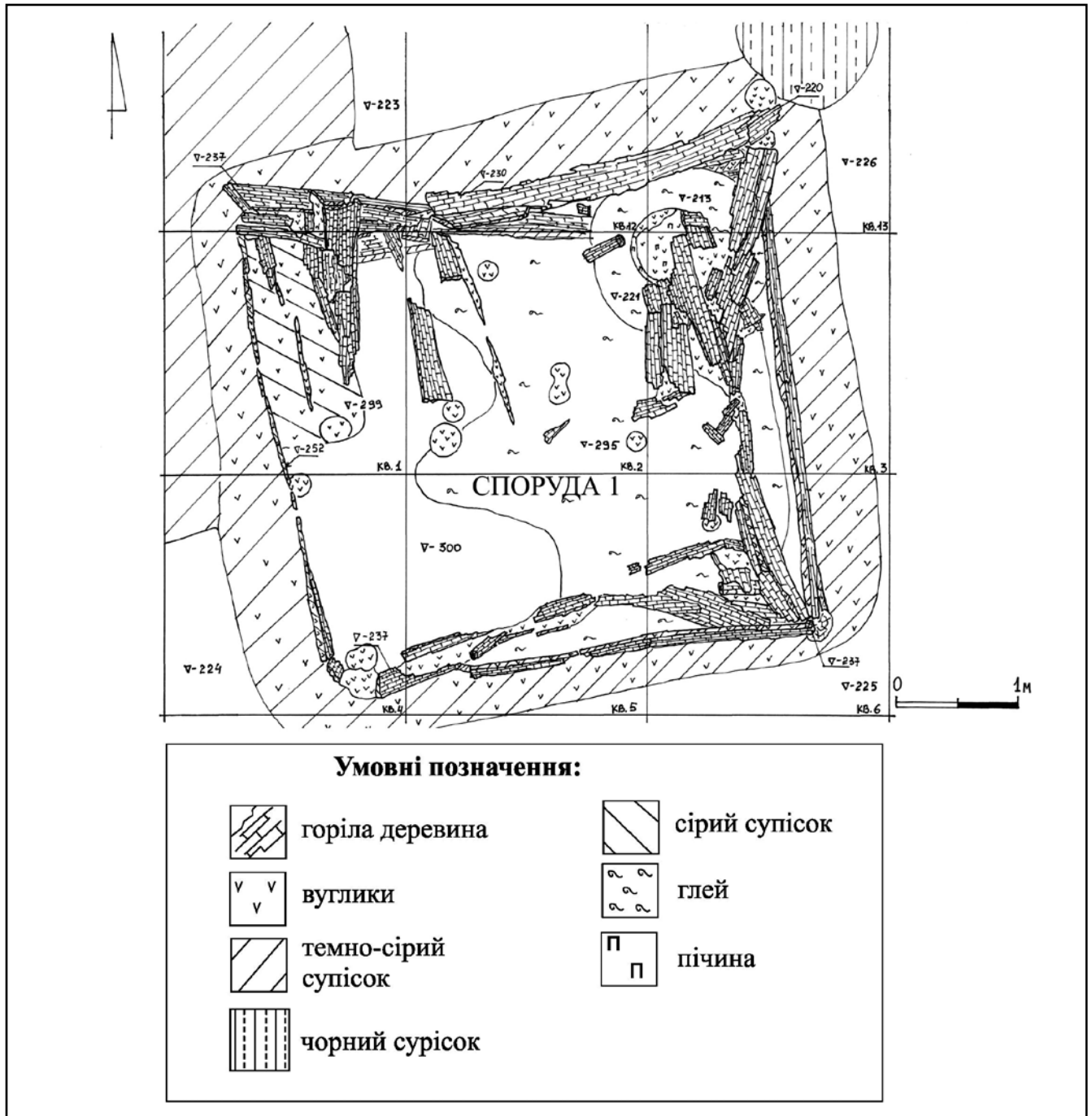

Рис. 1. Залишки дерев'яних конструкцій у споруді 1

збереженими рештками дерев'яних конструкцій. Така знахідка є рідкісним явищем у нашому регіоні, оскільки в умовах сухого клімату та супіщаних ґрунтів деревина майже не зберігається. Житло зафіксоване на глибині 0,5 м від денної поверхні у вигляді потужного завалу горілих конструкцій, що складався з дощок та плах від оздоблення стін будівлі, які обвалились під час пожежі.

Нарівні материка пляма споруди мала прямокутні обриси розмірами 4,8 x 5 м, орієнтована стінами за сторонами світу із незначним відхиленням на захід. Після розчистки вдалося виявити по периметру котловану залишки облаштування стін,

що залягали під завалом конструкції стін. Підкліт житла був заглиблений на 0,7 м у материк. Його стіни були обшиті дошками і збереглися на 3-4 ряди на всю глибину котловану (0,7 м). Ще 2-3 ряди дощок розташовувалися вище заглибленої частини, залишки яких і склали основний завал деревини (Рис. 1). Вони мали ширину 0,25-0,3 м, товщину 0,05-0,07 м і довжину до 4 м (на всю довжину стіни). Оздоблення стін споруди спиралося на масивний нижній вінець. Його сліди зафіксовані у вигляді ровика шириною 0,3 м і глибиною 0,25-0,35 м, що проходив по контуру споруди. По кутах житла зафіксовані ямки від чотирьох стовпів діаметром

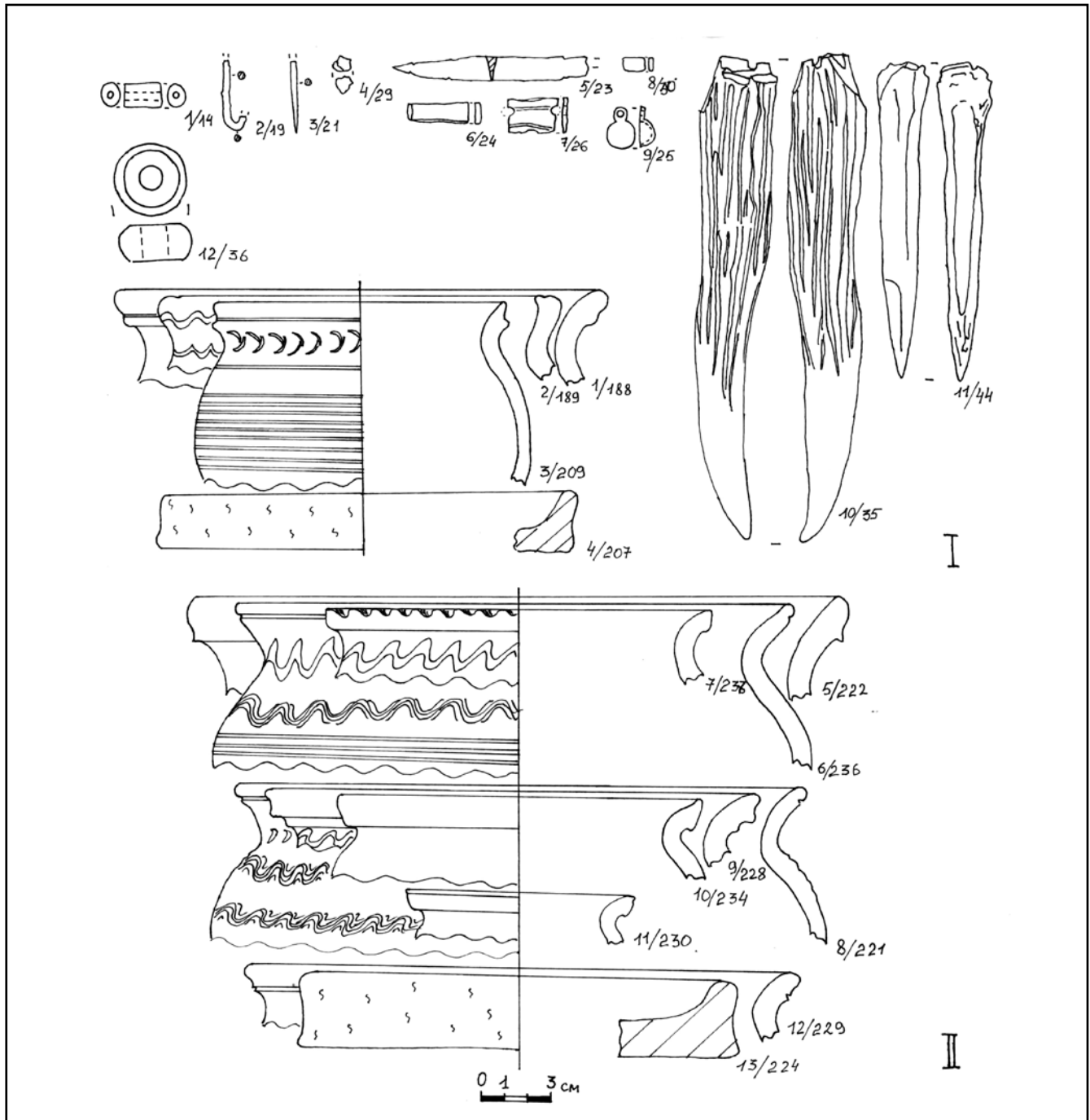

Рис. 2. Знахідки та кераміка зі споруди 1

від 0,25 до 0,35 м. Слідів пазів та замків на дошках не простежено, тому можна припустити, що кутові стовпи не лише підтримували конструкцію, а й притискали дошки до материкових стін. Дно житла встелене сірим болотним глеєм товщиною 0,04-0,05 м. Важливо зазначити, що під час дослідження житла не знайдений жоден цвях.

У північно-східному куті споруди знаходилася глинобитна піч, обернена устям на південь. Вона мала округлу форму, діаметром 1,45 м, і була зведена на рівні материкового дна котловану. Піч сформована на лозяному каркасі, від якого залишилося 16 ямок, діаметром 0,01 м, розташованих по колу із

заглибленням у центрі. Черинь зберігся лише у вигляді двох фрагментів розмірами 5 x 10 та 10 x 12 см.

У заповненні житла знайдено сердолікову намистину, шматочок срібла, уламок залізної голки, залізний ніж, уламки бронзових пластин, два пірофілітові пряслиця, половинку сферичної бронзової підвіски, кістяну проколку, фрагмент оленього рогу зі слідами обробки тощо. Кераміка з житла представлена фрагментами кругових горщиків та ліпних сковорідок, серед яких реконструйовано верхню частину горщика, знайденого на дні будівлі (Рис. 2). Він має доманжетне відігнуте назовні вінце діаметром 21 см, орнаментоване по

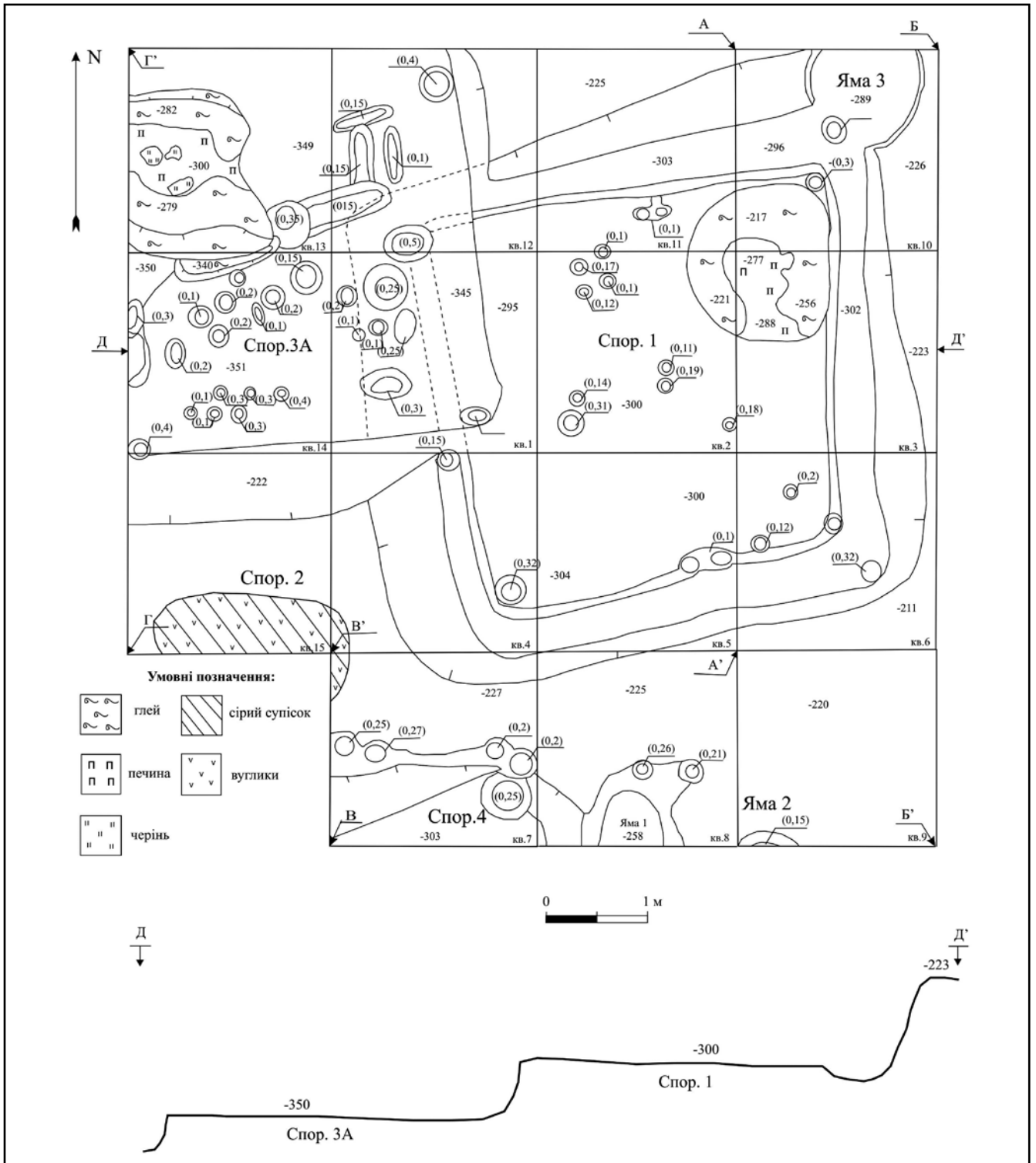

Рис. 3. План по материку розкопу 3 (2011 р.) на посаді Виповзівського городища

внутрішній поверхні багаторядною хвилею, та коротку орнаментовану хвилею шийку, яка плавно переходить у середньовиражене плічко. Плічко та тулуб горщика орнаментовані багаторядною хвилею та лінійним орнаментом у нижній частині (Рис. 4).

У дні житла зафіксовані 15 стовпових ямок діаметром 0,1-0,25 м. Майже посередині довжини котловану, під північною та південною стінками, знаходилися по дві стовпові ямки, розміщені в одну

лінію з півночі на південь. Вірогідно, вони були ямами для стовпів, що підтримували центральну балку даху і водночас притискали північну та південну дощаті стіни посередині довжини котловану. В такому випадку два скати даху мали знаходитися із західної та східної сторін, тоді як з південного боку мав бути вхід до житла, з півночі – отвір для відведення диму з печі. Слідів входу у материк не виявлено, тому можна припустити його

наявність у вигляді дерев'яної драбини.

Чотири ямки також були компактно розміщені у формі чотирикутника у північній половині котловану, за 0,7 м на захід від печі. Вони могли бути залишками конструкції певних елементів інтер'єру внутрішнього приміщення житла. Ближче до центру та південно-східної частини котловану частина ям розташована безсистемно (Рис. 3).

Таким чином, в сезоні 2011 р. на посаді Виповзівського городища було досліджено житло зі стовповою конструкцією, стіни якого були оздоблені дошками завдовжки 4-4,2 м. Материковий котлован Виповзівського житла мав розміри 4,8 x 5 м. Його стіни пологі, плавно спускаються до низу так, що нижня частина дотикається до нижнього вінця, на який опиралися дощаті стіни. Відстань між материковим краєм і дерев'яною конструкцією по верху складає від 0,8 до 1 м. В результаті детальної фіксації розташування залишків деревини вдалося визначити жилу площу будівлі, що складала 16,8 м². При запропонованій конструкції житла основний тиск даху припадав на кутові та центральні стовпи, що тримали центральну балку та скати. Нижній вінець не давав змоги стінам просідати.

Залишки котлованів давньоруських жител з дерев'яними конструкціями є досить рідкісними та поодинокими знахідками на території Південної Русі. Такий тип жител представлений здебільшого лише заглибленими в материк котлованами, які не дають змоги охарактеризувати внутрішній простір жилого приміщення будівлі.

На думку П.О. Раппопорта, житла зі стовповою конструкцією стін у заглиблених котлованах є досить традиційними для території Дніпровського Лівобережжя у VIII-X ст. Автор запропонував реконструкцію такого житла, коли дощаті стіни піднімалися вище заглибленого котловану будівлі і притискалися ззовні земляною засипкою [6, 118-120, 159].

З такою реконструкцією погоджується О.В. Григор'єв при дослідженні роменських напівземлянок VIII-X ст. Дослідник відносить подібні житла до типу I, для яких характерні котловани зі стовповими ямами по кутах та уздовж стін для притискання плах [1, 82-90].

На думку О.М. Снукової, така конструкція стін котловану не завжди могла слугувати основними стінами житла. У деяких випадках основні стіни у вигляді зрубу будувалися з відступом від країв котловану, а обшитий деревом край котловану використовувався як додаткові полиці. У такому випадку, за межами котловану житла мали бути зафіксовані сліди від зрубу [2, 24-29]. При дослідженні Виповзівського житла таких слідів не виявлено. Тим паче, залишки згорілих плах майже не виходили за межі заглибленої частини і під час пожежі впали до котловану. На нашу думку, житло

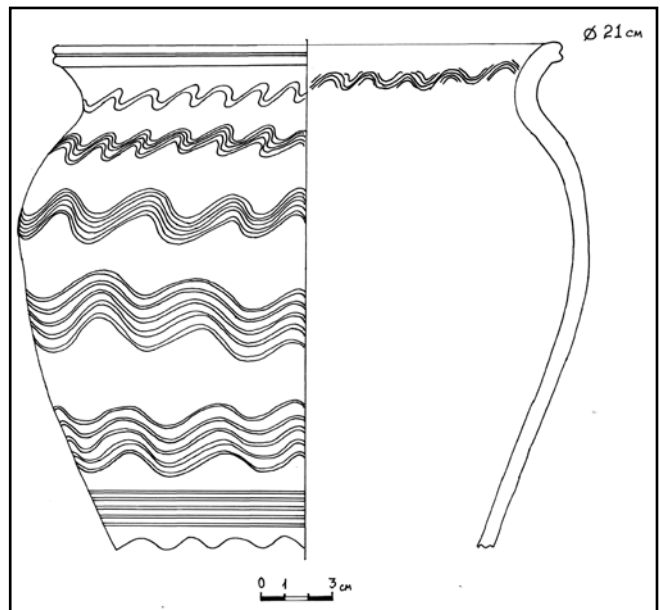

Рис. 4. Частина горщика зі споруди 1

(споруда № 1) з розкопу № 3 на посаді Виповзівського городища більше відповідає реконструйованим житлам, запропонованим П.О. Раппопортом та О.В. Григор'євим.

За стратиграфічними даними, будівля належить до третього (останнього) будівельного горизонту Виповзівського археологічного комплексу, що датується другою третьиною X ст. [5, 27-30]. У середині X ст. пам'ятка гине в локальній пожежі і відновлюється у значно менших розмірах лише у XII ст. [7, 184-185].

Посилання

1. Григор'єв А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / А. В. Григор'єв / ТАЕ. Вып. 2. – Тула, 2000. – 263 с.
2. Енукова О.Н. Домостроительство населения междуречья Сейма и Псла в IX-XIII вв. Труды НИИ археологии юго-востока Руси. Курск. гос. ун-та / О. Н. Енукова. – Курск, 2007. – 220 с.
3. Коваленко В.П. Політнічний дружинний табір у Нижньому Подесенні кінця IX – початку X ст. / В.П. Коваленко, В.М. Скороход // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Випуск 73. – Серія: Історичні науки. – № 6. – Чернігів, 2009. – С. 66-81.
4. Науковий архів ІА НАН України, ф. експедиції, № 2010/без номера, Скороход В.М., Моця О.П., Капустін К.М. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області у 2010 р. – 135 с.
5. Науковий архів ІА НАН України, ф. експедиції, № 2011/без номера, Скороход В.М., Моця О.П., Жигола В.С. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області у 2011 р. – 148 с.
6. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище / П.А. Раппопорт // Археология СССР. САИ. – Вып. Е1-32. – Л., 1975. – 178 с.
7. Скороход В. Нові дослідження Виповзівського археологічного комплексу у 2010 р. / В. М. Скороход // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали X міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2011. – С. 180-185.

Скороход В.Н. К вопросу о конструктивных особенностях жилища середины X в. на посаде Выползовского городища

В статье подаются новые археологические исследования на посаде Выползовского археологического комплекса в 2011 г. На основе анализа остатков древнерусского жилища середины X в. с сохранившимися деревянными конструкциями предложена его реконструкция.

Ключевые слова: Выползов, городище, посад, жилище.

Skorokhod V.M. Notes on the question about the construction of dwelling in the middle of the X century in the posad of Vypolziv settlement

New archaeological investigations on the site of archaeological complex in Vypolziv in 2011 are given in the article. Analysis of the Old Rus dwelling of the middle of X century is made in the article. Lefts of the wooden constructions, found in it, let to propose its reconstruction.

Key words: Vypolziv, settlement, posad, dwelling.

30.03.2012 р.

УДК 903.5 (477.25) «9-13»

В.Г. Івакін

ПОХОВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ДРУЖИННОЇ ВЕРХІВКИ

Могильники займають одне з головних місць в історико-топографічній характеристиці середньовічного міста. Їх поява і функціонування тісно пов'язані з формуванням міста. Поховання епохи вікінгів свідчать про істотну соціальну та майнову диференціацію в досліджуваній період. Київська еліта ховає своїх представників у камерних похованнях та їх конструктивних варіаціях – дерев'яних спорудах, які втілюють ідею будинку мертвих (29 поховальних комплексів). Поза всяким сумнівом камерні поховання належать заможним представникам військової аристократії. Камерні поховання – тип поховальних споруд, які в скандинавських країнах виникають одночасно з процесом християнізації.

Ключові слова: поховальні традиції, камерне поховання, елітні захоронення, Київська Русь.

Дружинна епоха вже багато століть є одним з основних напрямів досліджень з археології Київської Русі. Саме в цей час виникає потужне державне утворення з центром спочатку в Ладозі, а потім у Києві. У X ст. Київ стає досить великим містом. Про це свідчить масова міська забудова на Подолі [1, 84-95; 2, 79], а також великі дружинні некрополі на київських горах [3, 104-105; 4, 134-138]. Враховуючи недостатність бази письмових джерел, саме археологічні пам'ятки стали основою для вивчення історії дружинної доби на Русі. Серед них найбільш інформативними необхідно визнати давньоруські похоронні пам'ятники. Саме матеріали поховань дають можливість реконструювати соціальні, демографічні, етнокультурні та духовні зміни, що відбувалися в давньоруському суспільстві даного періоду. Особливою яскравістю і своєрідністю відрізнялася похоронна традиція

аристократичної верхівки російського соціуму. Проблеми, пов'язані з її формуванням і розвитком, вже давно стали предметом запеклих дискусій вчених-русистів. Вивченню похоронного обряду нової дружинної еліти Києва присвячені численні роботи археологів-русистів (Л. Голубєва, М. Каргер, П. Толочко, С. Кілієвич, О. Моця, Г. Івакін, І. Мовчан, Я. Боровський, В. Зоценко, Ф. Андрощук, К. Михайлов і багато інших). Дана стаття виникла як спроба систематизації накопиченого археологічного матеріалу на основі єдиної типологічної схеми.

Київські аристократичні поховання дружинного періоду можна поділити на камерні поховання, поховання в «великих могильних ямах», а також елітні поховання з недостатньою інформацією про похоронної конструкції.

1. *Камерні поховання.* Термін «камера» запозичений вітчизняною археологічною наукою у скандинавських колег (від англійського «Chamber-grave» і німецького «Kammergrab», тобто похоронна кімната, комора). Перші камерні поховання були відкриті європейськими вченими в XIX ст. (дослідження Ф. Магнуссеном і К. Томсеном поховання короля Горма в Елінзі (Данія) і розкопки Х. Стоппе в Бірці (Швеція) [5, 159]. Камерні поховання відрізняються від інших типів великим розміром та складністю дерев'яних конструкцій. Основні критерії, за якими ми виділяємо камерні поховання від інших типів поховань, викликають активну дискусію серед дослідників давньоруського поховального обряду. Спираючись на наукові досягнення таких дослідників, як Я. Ламм, А.-С. Греслунд, Ю. Жарнов, К. Михайлов, можна виділити такі основні ознаки камерних поховань:

1) А.-С. Греслунд найважливішою ознакою камерних поховань могильника Бірки справедливо вважає ширину могильної ями в поєднанні з співвідношеннями ширини і довжини ями [6, 27]. Таким чином, до київських камер відносяться конструкції, ширина дна ями яких складає не менше 1,0-1,5 м, довжина – 2,5 м. Середня площа київських камер дорівнює приблизно 9,5 м².

2) Наявність складних дерев'яних конструкцій, побудованих на місці, тобто в похоронній ямі [7, 66]. Більшість дослідників вважають цю ознаку основною [8, 10]. Однак останній критерій має відносний характер для деяких київських камер. В лесових ґрунтах київських пагорбів ці конструкції погано зберігаються і не у всіх випадках фіксуються в процесі дослідження. Це стосується, в першу чергу, київських пам'яток, відкритих в дореволюційний період.

3) Присутність багатого і різноманітного інвентаря, який свідчить про високий соціальний статус померлого.

4) Поховання дружинника з конем.

5) Парне поховання дружинника з жінкою.